

UVOD U ŽIVOT MLADIĆA

Od rođenja do početka 1945.

Rođen sam u Osijeku u godini tisućljeća hrvatskoga kraljevstva. Te su godine posadili u Garnizonskom parku mladu lipu s natpisom u spomen prvog hrvatskog kralja Tomislava okrunjenog godine 925. Ja sam dobio ime po kralju Zvonimiru na krštenju u crkvi Sv. Petra i Pavla u Osijeku, ali tada nisam bio svjestan svoga hrvatstva. Moj je otac bio odvjetnik i gorljivi zastupnik ideja Ante Starčevića tamo još iz svojih studentskih dana. S ponosom je pričao kako je sudjelovao pri spaljivanju mađarskih zastava i odlaska omraženog bana Khuena Hédervárya. Otac je rođen 1893. u Osijeku u učiteljskoj obitelji porijeklom iz Češke kako po majci rođene Zaboj Mařík tako i po ocu također češkoga porijekla unatoč ponjemčenom prezimenu. Djed Đuro je umro dok je moj otac bio još dječak. Baka Darinka se ubrzo po smrti supruga Đure, udala za uvaženog osječkog poštanskog činovnika. Baka se još sjećam kao krupne osobe koja se nije mogla sama više kretati, jer je uvijek sjedila u jednoj pozamašnoj zelenoj fotelji.

Moj je otac Zlatko imao vrlo teško djetinjstvo. Odrastao je u sirotištu nakon što mu se majka preudala. Nikola se nije mogao sprijateljiti s poočimom, pa je napustio svoje dvije sestre i brata. Nakon što je dovršio gimnaziju u Osijeku, otac, zbog pogrešnog položaja srca, nije morao sudjelovati kao vojnik u Prvom svjetskom ratu. Ja ga se ne sjećam kao srčanog bolesnika već kao snažnog i krupnog čovjeka. Znao se brzo razbjesniti te učiniti se grubim i osornim prema drugima ali je ustvari bio osjećajan i dobričina. Pred početak Drugog svjetskog rata otac je imao oko 125 kg a obim mu je prsnog koša bio sigurno dvaput veći od onoga u njegova odraslog sina. Bio je pasionirani veslač u tadašnjem klubu "Neptun" s klupskim domom oko 1 km uzvodno od gornje-dravske kompe tj. pumpne stanice. U ljeto se cijela obitelj smjestila u očev široki skif, čamac kojega je on sam veslao uzvodno sve tamo do jednog od onih pješćanih sprudova kod ušća rijeke Karašice. Tamo smo često provodili nedjeljne izlete uz dobru okrepu što je priredila majka za nas, te našega psa doberman pasmine.

Majčina je obitelj bila tipično austrijsko-mađarskog porijekla. Djed je bio veleposjednik i bavio se poljoprivredom sve dok nije zakupio ribnjake grofa Pejačevića kod Našičke Breznice negdje nakon 1. svj. rata. Na tim sam ribnjacima proveo mnoge vrlo sretne i vesele mjesece svoga djetinjstva unatoč nekih neugodnih doživljaja kao npr. kada sam propao kroz led na jednom ribnjaku-zimovalištu. Srećom me je ribar na vrijeme spasio i izvukao na suho, te, umotavši me u svoju krznenu kabanicu, otrčao do uprave. Tamo su me pored vatre u kaminu grijali sve dok se nisam osvijestio čudeći se što mi se to dogodilo. Djed i baka su govorili njemački i mađarski tako da sam se s njima isključivo sporazumijevao na njemačkom. Imali su četiri kćeri i najmlađeg sina s kojim me je vezalo iskreno prijateljstvo. To je počelo u doba

kada je ujak preuzeo upravu ribnjačarstva te je stanovao na obližnjoj pustari "Lila".

Mi smo prvo stanovali u Ulici kralja Aleksandra br.4 na trećem katu, ali jedva da se čega sjećam iz toga vremena. Bio sam vrlo boleljivo dijete i patio od bronhijalne astme sve do prvog razreda osnovne škole. Došavši u prvi razred učitelju Kneževiću 1931. doživio sam svoj prvi ozbiljan neuspjeh odnosno dramatično iskustvo. Učitelj me je temeljito izgrdio pred cijelim razredom i poslao kući s napomenom ocu, da ja uopće ne znam govoriti srpski. Mom se je ocu smrklo pred očima kada je saznao, da ja ponajviše govorim njemački a da jedva "natucam" hrvatski - a da ne spominjem srpski. Odmah je bila otpuštena "kinderfrajla" koja me je njegovala govoreći sa mnom samo njemački. Takav je tada bio običaj u građanskim obiteljima Osijeka pored već pučkoga "esekeriša" što ga je svatko razumio. Ubrzo sam ipak progovorio hrvatski, ali nije dugo trajalo do slijedećeg traumatskog događaja.

U četvrtom sam razredu osnovne škole u Jegerovoj ulici imao već nekoliko prijatelja. Moj je otac postao uvažena osoba i to kao predsjednik Zajednice roditelja i škole. Nakon 9. listopada 1934., kada je ubijen kralj Aleksandar, prikazivali su u kinu Urania film o tom atentatu. Jasno, sve škole su išle gledati taj film pa tako i moj razred. Nekoliko dana kasnije ušao je u razred direktor Leka te me je s učiteljem Kneževićem pred cijelim razredom grdio i prijeteći vikao, da sam ja državni neprijatelj i koješta drugo. Prestrašen i ucviljen, zbog svog navodnog nedoličnog ponašanja, nisam uopće shvatio o čemu je riječ. Vratio sam se kući i ispričao ocu što mi se dogodilo. Kada je pročitao direktorovu strogu opomenu otac je postao toliko gnjevan da je odjurio u školu ravno do direktora Leke. Što li su njih dvojica i kako razgovarali mogu si samo zamisliti, jer je otac prijetio podnošenjem tužbe sudu zbog zlostavljanja maloljetnika i to još k tome bez određenoga razloga. O čemu je zapravo bilo riječi u mom slučaju? Ja sam toga inkriminiranoga dana bio bolestan, te nisam bio u školi kada je 4c razred išao na predstavu u kino Urania. Netko me je ipak temeljito otkucao, jer je za vrijeme te predstave bilo fućkanja i glasnih primjedaba na račun ubijenoga kralja. I tako sam sasvim slučajno izbjegao sudbini političkog okrivljenika za vrijeme diktature u Kraljevini Jugoslaviji.

U srednju sam školu pošao upisom u školskoj godini 1935./36. i postao najmlađi učenik 1c razreda. Sve do konca školovanja u 1. Muškoj realnoj gimnaziji u Osijeku bio sam uvijek u "c" razredima osim zadnje godine tj. pred veliku maturu u 1943. godini. U međuvremenu smo se preselili iz Aleksandrove ulice na treći kat netom dovršene lijepe zgrade na Preradovićevom šetalištu br. 6. Pošavši u drugi razred Realke, i to tek nakon što sam se jedva prilagodio na udobnije stanovanje, roditelji su kupili kuću u Krežminoj ulici br. 5. U našoj smo se kući mogli nastaniti tek nakon što je inž. Dlouhi dovršio mnoge preinake po majčinim navodima, negdje u jesen 1936. Kuća je bila prostrana te sva obrasla bršljanom a ispred nje su prema ulici bili zasađeni lijepi borovi. Iza kuće je bio manji vrt čiji je visoki drveni plot u začelju graničio prema športskom igralištu bivše Sokolane. Iz kuhinje na začelju kuće se silazilo u vrt gdje je bilo nekoliko voćnih stabala te velika trešnja "hruštača". Tamo je bio oveći zidani kokošinjac ograđen žičanom

ogradom, a sasvim u dnu dvorišta iza kokošinjca bilo je poveliko zidano smetlište. Smeće se odvozilo jednom mjesečno, no smetlište je pružalo izvrsnu mogućnost da se gleda što se događa u Sokolani - jasno besplatno. Kasnije sam ja koristio tu povišenu platformu na smetlištu da se popnem, odnosno siđem, na sportsko igralište. Tamo sam, naime, trenirao laku atletiku u klubu "ZRINSKI" još od jeseni 1940.

U našoj sam kući u Krežminoj ulici br.5. proživio svoje najljepše godine djetinjstva tj. prijelaznu dob mladića. Imao sam svoju sobu na 1. katu s prostranim balkonom sa željeznom ogradom te s pogledom na ulicu. Ulica je imala dva drvoreda od japanskih trešanja pored tada već asfaltirane ceste i širokih pješačkih staza uz kuće. Na našoj su strani bile samostojeće kuće tj. vile, a na sjevernom kraju ulice bio je Dom zdravlja. Kuće su na drugoj, zapadnoj, strani ulice bile dvokatnice s povišenim prizemljem sazidane jedna uz drugu. U Dom zdravlja smo redovito išli na školsku zdravstvenu kontrolu gdje je šef bio Dr. Milan Bedenić. On je držao nastavu u višim razredima gimnazije a predavanja su bila vrlo zanimljiva za nas mladiće. Predavao je pod naslovom "Duševna higijena" a što bi se danas moglo opisati kao seksualni odgoj. Njegova je supruga Dr. Licika Bedenić bila poznati dječji liječnik u Osijeku pa je kao takova postala naš kućni liječnik, te je mene liječila kroz dugi niz godina. Ja sam bio vrlo boležljiv, a patio sam ponajviše od teških angina i to ponajčešće zimi. Tako sam znao izostajati iz škole po nekoliko tjedana što je još više potenciralo moju nesamostalnost i nesposobnosti u gimnastici ili u manjim fizičkim obračunima s kolegama.

Za 12. rođendan poklonjen mi je prvi bicikl crni "Wanderer Waffenrad" s kojim sam poduzimao mnogo nestašluka. U mraku smo se vozili po putu podno klupa u Klasijama pa iznenada uključili prema gore uperene reflektore osvjetlivši parove u intimnom zagrljaju. Nedjeljom smo vozili po «bentu» s onu stranu Drave smetajući ili bolje reći gledajući što to rade odrasli (uglavnom vojnici sa svojim curama) u mekanoj travi uz nasip. U školskoj godini 1938./39. polazio sam 4c razred na kraju kojega smo morali polagati malu maturu. Moje ocjene nisu baš bile blistave, pogotovo iz hrvatskog jezika kod novog nastavnika prof. Grge Tomljenovića. U dopunjavanju moga znanja iz kongruencije pružila mi je pomoć studentica Belice Šmukler, čija je obitelj bila naš susjed na br.7. Malu sam maturu uspješno položio nakon dosta uzbuđenja i strahovanja. Bio sam najmlađi na maturi pa sam takav prešao u više razrede Realke.

Naš je novi 5c razred bio smješten u kemijskom kabinetu gimnazijske zgrade s pogledom na livadu s barutanom i uzvisinu drveća od Klasija. Svakoga jutra, moj je otac prije uredovanja ili odlaska na sud, išao šetati s našom crnom dobermanom Peggy. Kroz prozore našega razreda moglo se vidjeti našeg psa kako juri po livadama ispred Klasije za vranama i oko tamošnje barutane. Tata je Pegicu pokušavao katkada iz svih svojih petih žila vikanjem ili zviždanjem dozvati k sebi. To mu nije uvijek uspijevalo, pa je mama morala ići u potragu za Pegicom, nakon što je tata odustao i žureći se morao vratiti kući u svoju pisarnu. Moji su kolege bili ushićeni Pegičinim jurenjem po livadama ispred Klasija pa sam ja tako i dobio svoj nadimak "Pegi" za kojega su znali samo moji školski prijatelji. To nije bio jedini moj nadimak, jer sam dobio još

jedan, manje mi drag, nadimak od profesora Velizara Sofića (iz matematike i filozofije). Sofić mi je nadjenao nadimak "Sajgling", a što je po "esekerišu" značilo dojenče i sve zbog toga što sam bio najmlađi u razredu.

Svi su se učenici rimo-katoličke vjeroispovijesti skupljali pred školom svake nedjelje u 9 sati. Potom smo, a nakon kontrole razrednika, krenuli na misu koja se je služila u crkvi sv. Mihovila u Tvrđi. Tamo sam upoznao udrugu "Križara" koja se je sastajala u prostorijama u zgradi župnoga ureda. Ta je omladinska organizacija bila izrazito prohrvatski orijentirana pogotovo nakon proglašenja autonomije Banovine Hrvatske 26. kolovoza 1939. Moj me je podalji bratić uveo tamo, ali se ja nisam dobro osjećao u tom krugu od samih starijih ljudi, jer sam bio opet najmlađi. Nekako je u isto vrijeme isusovac pater Krist počeo okupljati učenike viših razreda srednjih škola u Marijinu kongregaciju.

Taj je gorljivi isusovac znao izvrsno usmjeravati i voditi mladiće u raznim aktivnostima odgovarajući njihovoj dobi i zanimanju. Kapelica je bila u Beogradskoj ulici u prizemlju zgrade koja je pripadala isusovcima. Sve su prostorije u prizemlju kao i one u podrumu bile korištene u razne svrhe kao npr. za razne društvene igre, čitaonicu, šah, stolni tenis i biljar itd. U najvećoj su se sobi povišenog prizemlja održavali tjedni sastanci Kongregacije pri čemu se je naročito vodilo računa o dobi članova. U toj sam Kongregaciji proveo više godina viših razreda Realne gimnazije vršeći razne odgovorne funkcije. Više sam godina bio agilni tajnik Kongregacije, a pored toga sudjelovao sam u više amaterskih kazališnih predstava. Predstavljali smo u selima bliže osječke okolice, u velikoj dvorani pored sakristije Kapucinske crkve, a nastupili smo tri puta u Hrvatskom kazalištu s Moserovim "Bibliotekarom". U toj sam komediji igrao glavnu ulogu koju je moj otac kasnije komentirao ovako: "Nisam mislio da imam tako blesavog sina!"

Jednog poslijepodneva početkom rujna 1939. vraćao sam se u Desatićinoj ulici tamo sreću majku zabrinutog lica. S očnim kapcima otečenim kao da je plakala priopćila mi je da je započeo rat, te da će mi tata više moći objasniti kod kuće. Ja sam posjetio svoga bratića Vladu Fišera, čiji je otac bio odvjetnik s kućom u Desatićinoj ulici, čiji se veliki vrt prostirao sve tamo do voćnjaka i vinograda kapucina. U tom smo se vrtu često igrali, te sagradili malu brvnaru koja nam je služila kao utvrda protiv napada "neprijatelja" iz susjedstva. Bilo je to ono lijepo dječjačko doba kada se pokušavalo oponašati "Junake Pavlove ulice", Winetoua & Old Shutterhanda i dr. Nešto kasnije, 27. ožujka 1941. u Beogradu su jugoslavenski časnici izveli dvorski puč i zbacili vladu Cvetković-Maček. To je bio povod za napad Hitlera na Kraljevinu Jugoslaviju.

Nekoliko dana nakon puča dobio sam poziv da se javim u Gradsko poglavarstvo sa svojim biciklom. Tamo mi je naloženo da raznosim razne pozive u svezi s proglašenom općom mobilizacijom. Nakon tri dana raznošenja raznih poziva, ponekad čak i u nepoznate dijelove grada, dočekao me je kod kuće poziv da sutradan predam svoj bicikl u Poglavarstvo. Bio sam jako ogorčen, a tata me je pokušavao umiriti da ja moram predati svoj bicikl kao i mnogi drugi. O svačemu sam te noći razmišljao i sebi zamišljao kako bih "prevario" Poglavarstvo, ali nije koristilo pa sam sutradan teška srca odvezao

bicikl u Tvrđu. Tamo sam ga ostavio kod oveće hrpe s drugim bicikla. Tko li će se voziti na mome biciklu - bila je misao koja me je najviše mučila. Odlučio sam u svom bijesu ne ići odmah u školu i tako sam prvi puta išao "čirike". Sjedio sam na zaklonjenoj klupi u Garnizonskom parku dovoljno dugo dok nisam bio siguran, da je prošao školski sat s pismenom zadaćom iz francuskog jezika. Nisam volio profesora Tomića koji je došao u Osijek iz Beograda, a nije pokazivao previše razumijevanja za mene. Vratio sam se u školu gdje je pismena zadaća bila završena no pričalo se, da nećemo dobiti ocjene zbog skorog početka rata Njemačke protiv Jugoslavije. I stvarno, Tomić se više nije pojavio na Realci, jer su u rano jutro 6. travnja 1941. Nijemci izvršili žestoko bombardiranje Beograda i tako je svjetski rat započeo u Jugoslaviji.

U četvrtak 10. travnja rano prije podne začuo sam priličnu buku pa sam pošao na balkon i spazio da glavnom cestom prolazi silna vojna kolona u smjeru Donjeg grada. Izjurio sam iz kuće i trčeći preko novoga parka ubrzo stigao do glavne ceste gdje se već okupila velika masa ljudi. Svi su mahali svim i svačim te vikali "Heil" iz petih žila držeći ispruženu desnu ruku u znak pozdrava. Prolazile su njemačke motorizirane jedinice u punoj ratnoj opremi - do sada nisam vidio takovu silinu što me se je jako dojmilo. To je bila, dakle, ta pobjednička vojska dok od jugoslavenske vojske zapravo nisam mnogo ni vidio. Gledaoci su dobacivali vojnicima na njihovim vozilima ili im dodavali cvijeće, piće, hranu ili slatkiše. Uskoro je prestao mimohod njemačkih jedinica, pa sam obratio više pažnje na prisutne gledatelje. Opazio sam da većina njih nosi crvenu traku sa crnim kukastim križem na bijelom okruglom polju na desnoj nadlaktici. Aha, odjednom su svi postali pristaše Nijemaca - naši "Esekeri" tj. Osječani.

Vratio sam se kući pomalo smušen time što sam vidio pa sam odlučio i sebi napraviti traku s kukastim križem. Zašto? To ne mogu niti danas objasniti, ali pretpostavljam da me je zahvatilo neko ludilo opće psihoze koju sam netom doživio. Napredovao sam u ostvarenju svoje zamisli: boja trake i kroj je bio gotov, a olovkom sam već nacrtao kukasti križ, kada iznenada u sobu uđe moj bratić Vlado. Spazivši što imam pred sobom bijesno je dreknuo na mene: "Jesi li ti pri zdravoj pameti? Znaš li ti čiji je to znak?" Istoga mi je časa sinulo kakovu sam to glupost naumio učiniti te sam pred njim razderao vrlo posramljen svoje, još nedovršeno, "remek-djelo". Taj događaj nisam mogao zaboraviti i uvijek sam ga se duboko stidio. Vladin je otac bio oficir u jugoslavenskoj vojsci pa je bio otpušten iz zarobljeništva i vraćen u Hrvatsku. Kada je nakon nekoliko tjedana stigao u Zagreb uhitili su ga dan dva kasnije i strijeljali u Maksimiru kao taoca za odmazdu zbog napada na ophodnju Ustaša ili Nijemaca. Vlado je tako postao siročić, jer mu je majka tek nedavno umrla, a malo zatim i djed s kojim je živio. Godinu dana kasnije, a uz pomoć i zalaganje patera Krista, Vlado je uspio potajno oputovati u Sušak i od tamo se prebaciti na talijansku stranu u Rijeku (tada Fiume). Tada sam izgubio svaki trag svoga bratića sve dok se Vlado nije vratio iz Švicarske u jesen 1945. kao uvjereni SKOJ-evac. U kritično vrijeme nakon 1941. ostao sam bez jedinog pravog prijatelja u kojega sam uvijek imao potpuno povjerenje iako me je Vlado uvijek zafrkavao, da sam mlađi (!) od njega iako samo za godinu i pol.

Vratili smo se u školu negdje koncem travnja no zbor se nastavnika prilično izmijenio. Nije bilo govora da se nastavi s normalnom nastavom jer su nas vijesti i događaji stalno iznenađivali. Sjećam se priličnog uzbuđenja kada su Talijani htjeli poslati svoga princa od Spoleta za novog hrvatskog kralja. Koncem školske godine, negdje u lipnju 1941., već se primjećivalo djelovanje nove vlasti Nezavisne Države Hrvatske (NDH) a koja je bila proglašena 10. travnja 1941. Više nije bilo govora da bismo išli na godišnji odmor kako smo to prije činili svakoga ljeta. U našem su razredu manjkali neke kolege za koje smo znali da su Židovi. Na Realci je odmah ustanovljena nova organizacija "Ustaška mladež" i svaki je učenik bio pozvan njenim članom. Od nas se u višim razredima tražilo da pristupimo polu-vojničkoj "Ustaškoj đlačkoj satniji" ili da pođemo na radnu akciju. Tata je za mene odlučio da pođem s radnom brigadom iako nije znao gdje ćemo i što raditi.

Ja sam krenuo s kolodvora Podravske željeznice u grupi od oko tridesetak mladića s nepoznatim ciljem. Smjestili su nas u školskoj zgradi u Voćinu gdje smo noćili na slami a jeli u dvorištu pod strehom što iz, na brzinu stvorene, kuhinje u šupi. Ustajali smo u 6, a u 8 sati smo već bili na radilištu. Iz korita rječice Voćinke prosijavali smo šljunak preko niza sita i prosijano taličkali na hrpe na obali, odakle se taj građevinski materijal odvozio u nepoznatom smjeru. Nikada do tada nisam tako teško radio i živio pod tako jednostavnim uvjetima. Nakon više dana rada dogodila mi se nesreća, jer me je dohvatila oštrica lopate mog nasuprotnoga lopataša i to ispod samoga nosa. Krvario sam kao zaklana svinja sve dok se nije snašao student Žagar koji mi je pritisnuo zasječenu nosnu kost na njeno mjesto učvrstivši sve nekim flasterom. Žagar je bio odgovoran za zdravstvenu skrb i njemu mogu zahvaliti da je od te ozlijede ostala samo brazgotina na dnu nosne kosti. Ja nisam više morao što raditi u šljunčari korita Voćinke, ali sam obećao da neću pisati kući što mi se dogodilo.

Žagar se pobrinuo da mogu raditi samo lagani posao pa sam u drugoj polovici boravka preuzeo dužnost dobavljača. Ustajao sam se svakoga dana u 3 sata pred zoru kada je po mene dolazio seljak s jednoprežnim kolima. Vozili smo oko jedan sat izvan Voćina a negdje na kraju nekog sela konj je sam od sebe stao. Nas je obojicu iz drijemeža probudilo kad je konj stao, a seljak je okrenuo kola pa smo se počeli vraćati prema Voćinu. Usput smo često stajali skupljajući mlijeko u dvije kante na kolima, tovarili razno povrće i voće a koje sam dan ranije naručio prema uputama kuharice. Oko 6 sati smo bili opet pred školom, utovareno prenijeli u kuhinju, a ja sam nakon toga bio slobodan ostatak dana. Svratio sam do šupe gdje smo svi zajedno jeli što nam je pripremila kuharica.

Često sam sa Žagarom odlazio na stari Voćin grad, gdje smo vodili duge i zanimljive razgovore. On je bio talentirani amater hipnotizer pa je tako pokušavao i mene hipnotizirati ali mu to nije uspijevalo. Na moj nagovor pokušao je masovnu hipnozu kada su svi bili na okupu kod jela, što je izazvalo veliko iznenađenje i bure smijeha. Na kraju dvomjesečnog rada, neprospavane zadnje noći u Vućinu, uz mnogo "hipnotičkih seansi" završila je moja prva dobrovoljna radna akcija. Vratili smo se vlakom u Osijek te sam se

onako preumoran prežderao maminom hranom, koju već tako dugo nisam okusio. Nakon što sam se okupao konačno sam se mrtav-umoran zavukao u svoj udobni i svježije presvučeni krevet. U najdubljem sam bio snu kada mi je iznenada strašno pozlilo izbljuvavši onaj fini doručak. Neću nikada zaboraviti ogavni okus u ustima i smrad izbljuvanoga - to je bilo jedno od mojih prvih neugodnih životnih iskustava.

Uskoro sam, po povratku iz Voćina, spoznao da je došlo do drugih značajnih promjena kako kod kuće tako i izvan nje. Majka je morala nositi žuta traku sa židovskom zvijezdom kad god je odlazila na trg ili u dućan. Otac mi je objasnio novi zakon kojim se je zahtijevala registracija svih Židova. Ja do tada nisam znao da je mama Židovka jer je uvijek išla s nama u crkvu te bila vjenčana u katoličkoj crkvi sv. Petra i Pavla u Osijeku. Tata mi je prikupljao dokumente svoje familije unatrag 4 koljena, kako bi mogao dokazati da je arijskog porijekla. To baš nije bilo tako jednostavno s obzirom da su svi očevi preci potjecali iz Češke. Negdje koncem 1941. ocu je uspjelo skupiti sve podatke i tako dokazati da je "čistog" arijskog porijekla. Od tada mama nije više morala nositi, tu vrlo neugodnu, žutu traku, ali su svi zlonamjerni susjedi sada znali da moji roditelji žive u tzv. mješovitom braku. Mamini su se roditelji već preselili u Zagreb u nadi da će tamo imati bolje mogućnosti i sigurnosti da prežive nacističke progone. Saznao sam isto da su svi majčini dalji rođaci i prijatelji ili odvedeni u nepoznato ili nestali netragom. Iz Osijeka su praktički nestali svi židovski trgovci, zanatlije i intelektualci pa tako i naši susjedi Šmuklerovi.

U jesen školske godine 1941./42. upisao sam se u 7b razred i s iznenađenjem ustanovio, da više kolega iz nižeg, 6c razreda, nisu nastavili školovanje. Svi su kolege židovske vjere nestali pa i neki od kolega pravoslavaca. U razredu je bilo nekoliko kolega, koji su bili u "đačkoj satniji" preko ljeta. Neki od njih su opisivali i hvalili se izvršenim zadacima te polu-vojničke jedinice. Osobito su se isticala dvojica - Stjepan Ilakovac zvan Ile i Paul Weber. Paul se je pravio važnim pokazujući revolver kojega je čak nosio u školu kao član UNS-a (Ustaška nadzorna služba). Oni su nam pričali o hapšenjima Židova, Srba i drugih sumnjivaca, te da su provodili "osuđene" u logore negdje u Lici no pretpostavljam da nisu sami sudjelovali u likvidaciji tih političkih "zločinaca". Brzo sam shvatio važnost tatine odluke kada me je poslao na radnu akciju ne želeći da ja budem suočen ili uvučen u bilo kakovu nezakonitu ili nehumanu djelatnost.

Tijekom školske godine 1941./42. se nastava u 7b razredu donekle stabilizirala nakon što je došlo do promjene među nastavnicima. Novi je direktor Muške realne gimnazije postao svećenik Jakob Šeb, koji nam je predavao vjeronauk kroz više godina, što sigurno nitko nije očekivao. Ja sam nastavio svirati harmoniku ili gitaru u našoj grupi koju smo nazvali "Snjeguljica i 7 patuljaka". Svaki od nas osmorice je svirao više instrumenata, a "kapo" nam je bio Zdenko Kljunić, sin suca i moj susjed. Slavko Vaniček, sin poznatog osječkog slastičara, bio je glavni ugovarač i nabavljač opreme i instrumenata. Svirali smo ponajviše u plesnoj školi "Topalović" u Hrvatskom domu te na mnogim drugim priredbama. Jasno, smjelo se svirati samo plesnu glazbu koja nije anglosaksonskog porijekla kao na pr. tango, valcer, slow fox i

foxtrot, dok je English-valcer bio na granici dozvoljenog plesnog ritma. Ja sam dobio novu HOHNER harmoniku s 120 basova i više registara, ali sam na njoj svirao na većim priredbama gdje se moglo dopremiti i ostaviti naše instrumente. Kada smo svirali izvan grada, u prigradskim selima, ponajčešće u manjem sastavu, svirao bih na svojoj manjoj Hohnerici, jer je bila lakša za transportiranje. Moja harmonika imala je samo 60 basova i bez registra te je preživjela rat. Prodao sam je tek kada smo trebali novaca u našem mladom braku sklopljenom u 1951. Ja tada nisam više niti htio svirati harmoniku, a i vezala me za tužne uspomene.

Nakon moje prve dobrovoljne radne akcije, čini se da se moje zdravstveno stanje popravilo, pa tako nisam više izostajao iz škole po nekoliko tjedana zimi. Ne znam da li je to bio prijelaz iz puberteta u dob mladića ili je novi Bayerov lijek "Prontosil" protiv angine odigrao presudnu ulogu u mom zdravlju. Tako sam završio 7b razred s relativno dobrim uspjehom u krugu kolega čiji se sastav dosta izmijenio. Stvorena su dva sedma razreda od prvotnih četiri, jer više kolega iz nižih razreda nije nastavilo školovanje. To su bili ponajviše oni židovskog porijekla ili Srbi, čiji su roditelji napustili NDH 1941. Sasvim sam normalno upisao 8b razred u školskoj godini 1942./43., no životne su okolnosti postajale sve teže zbog dugog trajanja ratnih uvjeta. Nas je maturante naročito morila činjenica da ćemo po završetku školovanja i mature sigurno biti pozvani u vojsku i kad-tad doći na frontu. Sve su se kolege s navršenih 18 godina odazvali pozivu zapovjedništva Hrvatskog domobranstva u Tvrđi te već bili na stavnji. Ja sam imao sreću jer sam bio najmlađi među kolegama no znao sam da niti mene neće mimoći taj čas.

U jesen 1942. došli su partizani na pustaru "LILA" i odnijeli od tamo mnogo prehrambenih i korisnih stvari, a među inim i svu lovačku opremu s više pušaka koje su pripadale mom ujaku Pišti. Pišta, zapravo Stjepan, uspio se je nekako izvući da ga ne odvedu partizani, ali je ubrzo nakon tog događaja morao napustiti ribnjačarstvo kod Našičke Breznice. To mu je bilo savjetovano iz više razloga, ali ponajviše zbog njegovog židovskog porijekla. Prilikom ujakovog odlaska vidio sam ga samo na čas posljednji put, a nakon toga je otišao roditeljima u Zagreb. Kada je Himmler došao u Zagreb, u svibnju 1943., ujak je bio odveden zajedno s roditeljima u većoj grupi Židova s nepoznatim ciljem. Nitko se, iz te grupe Židova uhapšenih u Zagrebu u svibnju 1943., nije vratio iz nacističkih koncentracionih logora. Da je Pišta možda otišao s partizanima tko zna - postojala bi mogućnost da preživi rat, ali tko unaprijed može znati putove sudbine?

U kasnu jesen 1942. govorilo se je o više prepada partizana te o postavljanju mina na željezničkim prugama. Zato su nas učenike podijelili u dnevne kontrolne ophodnje uz pruge a koje su kretale podalje od osječke željezničke stanice. Jedna je ophodnja trajala dva sata, a išlo se jedan sat u jednom smjeru, a potom se vraćalo natrag do polazišta. U ophodnjama su sudjelovale grupe od po dva učenika viših razreda, a svaka je grupa bile vožena sa motornom «drezinom» do svoje polazne točke ovisno o udaljenosti od Glavnog kolodvora. Na dužnost smo se morali javljati sat ranije od predviđenog polaska na ophodnju, te smo ubijali vrijeme čekajući u kolodvorskoj čekaonici dok na nas dođe red. To čekanje je bilo neudobno i

uznemiravajuće pa smo si kratili vrijeme igranjem šaha kao jednom od mogućih razbibriga. Koračanje s praga na prag nije tako jednostavno, osim što je i prilično zamorno uz sav potrebni oprez da se ne učini koji pogrešni korak. Kako se pri tome ne može igrati šah držeći ploču s figurama, počeli smo trenirati igranje šaha na slijepo. Ja sam nastojao biti u grupi s kolegom iz šahovskog kluba gdje smo otprije naučili više osnovnih otvaranja u igri. Monotono hodanje s praga na prag stimuliralo je naše moždane vijuge, koje i onako nisu imale drugoga posla osim potrebnog opreza kod hodanja po pragovima. Da je bila negdje ukopana kakova mina sigurno ne bi imali vremena to javiti, jer se je «drezina» već provezla tim dijelom prije naše ophodnje. Srećom nitko od nas nije stradao u tim ophodnjama, koje su se produžile skoro do zime kada je pao snijeg.

U proljeće 1943. tražila je njemačka vojska da se isprazni velika zgrada Muške realne gimnazije kako bi je koristili za svoj novi kvartir. Tako su naša dva maturalna razreda bila smještena zajedno u poveću prostoriju Učiteljske škole u Donjem gradu. Srećom je bilo samo nekoliko tjedana do kraja nastave, što smo mi iz Gornjeg grada ili Tvrđe jedva dočekali da možemo prestati s vožnjama u Donji grad tramvajem. Vožnja je trajala više od 25 minuta, a to nije bilo ugodno za nas navikle ustajati kasnije u jutro. Pismeni su ispiti za veliku maturu, a potom i usmeni održavani u zgradi pored Glavne straže u Tvrđi. Ja sam pripremio dvije teme za pismeni iz hrvatskoga jezika od kojih je prva bila o pjesniku Silviju Strahimiru Kranjčeviću. Druga je tema bila nešto općenitija, a namjeravao sam pisati o karakteristikama genija. Kod druge sam se teme koncentrirao na Leonarda da Vincija te Beethovena pomalo u svezi s mojim tadašnjim glazbenim shvaćanjem. Ja sam se u sebi nadao da ću moći pisati o Kranjčeviću, jer je to bio očev najmiliji pjesnik, a profesor hrvatskog jezika Grga Tomljenović, ga je isto vrlo cijenio. Moje su ocjene iz svih ostalih relevantnih predmeta bile vrlo dobre ili odlične osim iz hrvatskoga jezika, gdje sam imao jedini, solidni dobar - zahvaljujući prijašnjim ispitima i slučajnoj spoznaji o interesu Grge za Kranjčevića.

Početak srpnja 1943. objavljeni su rezultati pismenog dijela mature. Ja sam mogao izabrati temu o Kranjčeviću, te sam se opširno i s uspjehom raspisao o toj temi, pa sam na moje veliko veselje dobio vrlo dobru ocjenu iz hrvatske zadaće. Ta je ocjena očito ponukala Grgu da mi poboljša moju ukupnu ocjenu iz hrvatskoga jezika pa sam na taj način bio oslobođen usmenog dijela ispita na maturi. To je pomalo zaprepastilo neke od mojih kolega, koji su imali od prije nešto bolji prosjek svojih ocjena nego li ja. Roditelji su nekih bili ustaški orijentirani ili su aktivno sudjelovali u novoj izvršnoj vlasti a što nije bio slučaj s mojim ocem. Je li to možda nešto doprinijelo pri Grginoj ocjeni - ne znam, ali je sigurno da je Grga bio u srcu dobar Hrvat koji nije simpatizirao politiku ustaške vlasti. Znao sam da respektira mog oca kao dugogodišnjeg predsjednika "Zajednice škole i porodice", gdje je moj otac često dolazio u sukob s direktorom Šebom. Tako su naša dva razreda maturirala primivši svjedodžbe o zrelosti koncem srpnja 1943.

Za nas je to bio iznenadni susret sa životnom stvarnosti i spoznajom što nam predstoji u skorijoj budućnosti. Kod osječkog su fotografa Varnai bile u izlogu slike svih muških i ženskih maturanata pa tako i nas iz Muške realne

gimnazije u Osijeku u godini 1943. Za to smo se slikanje morali svi skupiti kod fotografa da bi bili fotografirani jedan za drugim s prekidima, jer je svaki od nas oblačio uvijek jednu te istu košulju s montiranom leptir kravatom i sako od fraka. Ni sam ne znam kako to da smo svi jednako dobro izgledali, jer se na fotografijama ništa ne primjećuje da je uvijek ista košulja, leptirica i sako. Samo je naš razrednik "Šajo" Vučkić fotografiran u svojoj vlastitoj košulji s kravatom te u vlastitom crnom odijelu. Tada nisam niti slutio da je Šajo potajno surađivao s partizanima i vjerojatno bio član, u NDH zabranjene i progonjene, komunističke partije. On mi je pomogao pri ovjerovljenju moje maturalne svjedodžbe u jesen 1945., unatoč pokušaja Ilakovca da mi spriječi upis na fakultet nakon povratka iz zarobljeništva.¹

Proslavili smo maturalnu večeru u gostionici pored naše stare gimnazijske zgrade no od oko četrdesetak kolega s mature skupilo nas se jedva dvadesetak. Večera je bila jednostavna i dobra, vino izvrsno - bio je to poklon biskupskog podruma iz đakova. Svi smo bili prilično dobre volje i vrlo glasni, kada smo napustili lokal i krenuli pješke putem ispred perivoja kralja Tomislava u glavnu Starčevićevu ulicu (bivšu Aleksandrovu). Umorivši se posjedali smo kod prve klupe preko puta Glavne pošte te posjeli na rubni kamen uz biciklističku stazu između tramvajske pruge i drvoreda. Sjedeći tako počeli smo glasno psovati i jadikovati zbog upravo stečene zrelosti dobacujući razne primjedbe kasnim prolaznicima. Pjevajući ili bolje rečeno rivajući pogrde i prostakluke, bilo je sigurno da će se uskoro pojaviti službena osoba da uredi i napravi reda. Na našu sreću naišao je prijazan policajac koji je s puno razumijevanja saslušao naše jadikovke, te nas je uputio na vrlo razuman način da ne galamimo dok drugi već spavaju. Očito je s nama suosjećao i znao kako postupiti s nakresanom svježom sazrelom "topovskom hranom". Pomalo odmoreni pa uz policajčevo usrdno usmjerenje, krenuli smo u centar grada u "Grand hotel", da tamo nastavimo naše glasno davanje oduška sve do 2 sata u noći.

Stigavši u Grand hotel ustanovili smo, da još jedino radi vrtna restauracija i da će tamo uskoro početi predstava "Hungaria baleta" u ponoć. Zauzeli smo nekoliko stolova i odjednom su se na našim stolovima stvorile boce s vinom i soda vode. Ni tada, a niti kasnije nisam saznao tko je platio za ulaznice i piće te večeri - jedino se sjećam da sam bio jako žedan pa sam popio nekoliko "špricera" na dušak. Kakva je bila predstava Hungarija baleta - ne znam, jer se nisam mogao sjetiti niti jednog detalja slijedećeg jutra. Probudio sam se u svom krevetu s ogavnim okusom u ustima te glavom teškom kao olovo. Jasno, netko me je doveo kući u rane jutarnje sate u prilično alkoholiziranom stanju, a tata se nije mogao sjetiti tko me je doveo. Jedina je svjetla točka bila, da se nisam opet pobljuvao u krevet, nego preko njegovog ruba na tepih. Moja je jadna mama opet morala zbrinuti netom sazrelog sina žaleći ga zbog takvih metoda sazrijevanja. Tako su počeli tjedni čekanja na poziv za stavnju

¹ Četiri godine kasnije tj. u ljetu 1945. pojavio se je "Ile" u partizanskoj odori te je bio postavljen za Javnog tužitelja na sudu u Osijeku. Paul se je isto vratio u Osijek ovaj puta u partizanskoj odori ali je bio uhapšen nakon slučajnog susreta sa Iletom. Ja sam Paula časom vidio, kada su ga doveli u zatvor OZNE3 u franjevačkom samostanu u Tvrđi, ali nisam smio s njime razgovarati. Nekoliko mjeseci kasnije otac mi je ispričao, da je Paul bio osuđen na smrt i da je osuda izvršena.

te kada ćemo biti pozvani na odsluženje vojnog roka točnije odlaska na frontu. U kući je bilo vrlo potišteno raspoloženje, te zabrinutost zbog odvedenih majčinih roditelja i brata, te mnogih drugih daljih rođaka i poznanika. Od svih nestalih ili odvedenih nitko se više nije javio, smo dobili bilo kakve vijesti.

Vrijeme se je vuklo u beskonačnost, pa sam iskoristio priliku da se bar formalno upišem na Kemijski fakultet u Zagrebu. Tamo je studirala moja najstarija sestrična, pa je ona za mene uglavnom obavila sve upisne formalnosti. Ubrzo nakon stavnje gdje sam proglašen sposobnim došao je poziv za odsluženje vojnog roka. Morao sam se prijaviti u vojarnu na Gajevom trgu poslije podne 16. listopada 1943. s najnužnijim potrepštinama. Tamo su nam svakome dali ranac (uh, što je smradila ta vojnička torba po komisu) s nešto suhe hrane: konzervom i komadom kruha. Nisam uzeo ponuđenu vojničku limenu porciju, jer sam imao vlastitu, potpuno novu, emajliranu porciju s priborom za jelo. Naša grupa je onda krenula do Glavnog kolodvora gdje smo se ukrkali u stočni vagon s klupama u tzv. IV. razred te otputovali za Zagreb. Bilo je hladno u tom vagonu pa je netko došao na ideju da zapalimo vatru i usput prigrrijemo konzerve. Većina nas je i onako imalo što za jelo od kuće, ali je ipak postalo nešto toplije u vagonu.

Stigavši u Zagreb morali smo se javiti na pregled i udjelbu u Hrvatsko domobranstvo u školi na Medveščaku. Svakodnevno su tamo dolazili na pregled odn. po udjelbu maturanti i studenti tražeći po hodnicima sobu s alfabetskom oznakom prezimena. Nakon obavljenog postupka upućeni smo da se pojavimo u kasarni na Črnomercu. Tamo se je već skupilo dosta mladih ljudi, svi u civilu, pa sam i ja bio dodijeljen na spavanje u jednu veliku sobu, rekao bih s oko 50 kreveta. Nakon dnevne prozivke ujutro te uzimanja obroka u kantini, ako je to tko želio, nije bilo po danu drugoga zanimanja osim dosade i čekanja. Uskoro smo saznali da možemo odlaziti u grad i pod izvjesnim uvjetima čak i spavati kod rodbine i sl. Ja sam se radije vraćao na spavanje u vojarnu, jer kod moje tetke nije bilo mjesta za mene, a i tamo je vladalo poništenje zbog odvedenih roditelja i drugih neprilika.

Uspomene su izbljediti na ovo prvo zajedničko spavanje neiskusnih, neobzirnih i nediscipliniranih još-ne-vojnika, ali je ostalo sjećanje na mnoge prostote, kletve, zaudaranje i smrade muških tijela u nagravanoj spavaonici. Negdje koncem listopada, a nakon jutarnje prozivke, morali smo svi ostati u vojarni da bi malo kasnije krenuli u četveroredima iz Črnomerca u drugu vojarnu u Ljubljanskoj ulici. Odjednom se je promijenio režim, pa su slobodni izlasci bili svedeni na minimum, što je najviše pogađalo kolege iz Zagreba. Pored jutarnje prozivke s prebrojavanjem vršena je ista i svake večeri prije odlaska u spavaonice. U ponedjeljak 2. studenog poslije jutarnje prozivke više nitko nije smio napustiti vojarnu, a kasnije poslije podne stigla je do nas zapovijed da se spremimo za pokret. Kada je pao mrak primijetili smo na svim izlazima njemačke vojnike, a skoro zatim smo bili pozvani da se postrojimo po vojnim zborištima i sa svim stvarima u dvorištu pred zapovjedništvom vojarne. Nakon prozivke i prebrojavanja, povelili su nas van kroz glavnu kapiju na Ljubljansku cestu. Tamo su nas dočekali, pažljivo motreći, žustri vojnici Wehrmachta, za koje smo kasnije saznali da su Vojna policija zbog posebnih pločica koje nose na lancu oko vrata.

Ustrašeni iznenadnom promjenom stanja i naše nemoći da bilo što poduzmemo hodali smo u četveroredima, kao u polusnu, onaj kratak komad puta do Glavnog zagrebačkog kolodvora. Vikali smo od bijesa iz petih žila i urlali psovke, a koje su sve uglavnom sve odražavale činjenicu “da smo najebali” u pravom smislu riječi. Bilo je vrlo malo gledatelja na pločniku, pa mislim da većina roditelja iz Zagreba nisu znali da se njihovi sinovi nalaze u toj podugačkoj koloni. Ta dobro inscenirana i provedena akcija “otmice” hrvatskih maturanata i studenata od strane njemačke vojske očito nas je iznenadila i prenerazila pa smo postali apatični. Smjestili su nas u vagone III. razreda i to po vojnim okruzima, pa sam se opet našao među svojim kolegama što je bio jedini svijetli trenutak te noći. Uskoro je vlak pun budućih hrvatskih vojnika krenuo iz zagrebačkog Zapadnog kolodvora u smjeru Slovenije. Smjestili smo se po klupama i policama nastojeći zaspati i zaboraviti udes koji nas je zadesio i strahujući da ćemo svršiti negdje u Njemačkoj ili kasnije na kojoj njihovoj bojišnici. Drijemajući, koliko se je to moglo na tvrdim klupama ili policama u hladnom vagonu, stigli smo ujutro do Maribora. Vlak je tamo stao pa smo pozvani izići i uzeti što je bilo ponuđeno: nekakvu toplu juhu i komad kruha.

Dan se je protezao u nedogled, a vagoni u kojima smo bili ranžirani su čas tamo čas opet nekamo drugamo. Vlak je konačno krenuo dalje, ali je uskoro pao mrak, te nismo mogli odgonetnuti kamo putujemo. Slijedeće smo se jutro zatekli negdje kod Graza pa smo opet dobili nešto juhe i kruha. Dok smo tako pokušali odgonetnuti kamo nas vode, vlak je prolazio meni potpuno nepoznatim krajem. Počeo uspon na planinskoj pruzi no kako je pao mrak nismo mogli pročitati imena stanica kuda smo prolazili. Prolazili smo kroz više tunela od kojih su neki bili jako dugi. Ništa drugo nije preostajalo nego pokušati spavati na tvrdim ležajevima već treću noć. Mrak u vagonima i slabo grijanje nas je još više obeshrabilo i budućnost nam se činila još crnijom nego li noć. Kod danjeg svijetla smo stigli u Wiener Neustadt, gdje smo dobili treći standardni topli doručak. Cijeli smo se dan potom vozicali amo-tamo i postalo nam je jasno, da smo stigli do Beča. Počela je padati kiša, a hladan vjetar nam je četvrtu noć učinio još težom. Negdje pred ponoć je vlak stao u jednoj stanici i pročuła se zapovijed: “Alle heraus! Alles aussteigen!”

Jadni i gladni, potrošivši sve domaće zalihe, neispavani i promrzli izašli smo iz vagona na kišu tjeranu ledenim vjetrom. Prolazeći pored, plavim svijetlom zasjenjenog, natpisa stanice uspio sam pročitati: STOCKERAU. Mnogi su se pitali gdje li je to do vraga, ali meni se je ime učinilo poznatim. Moj je ujak Arnold Hübler služio ovdje kao oficir u artiljeriji, no bio je umirovljen u činu pukovnika nakon Anschluss-a 1938. On mi je uvijek pričao da je najbolje biti artiljerac, jer topništvo nikada nije u prvim redovima na bojišnici. On je tada živio sa ženom i kćerkom u Beču te mi je pomogao, dok sam ja bio u Stockerau, savjetom i organizirajući posjete kazalištima u Beču kao Burgtheater, Staats Oper i dr. te Haggenebeck cirkusu na Prateru. Od njega sam saznao da topnici imaju svjetlo crvene oznake na uniformi, te da haubice pucaju i gađaju indirektno neprijatelja.

Nakon nekoliko dugih kilometara hodanja po raskvašenoj i blatnjavoj cesti, prokisli i promrzli u našoj civilnoj odjeći i obući, a pod udarima ledenog sjevernjaka, stigli smo do neke kapije u ogradi od bodljikave žice. U slabom svjetlu nazirale su se neke barake gdje smo se mogli skloniti u jednu slabo osvjetljenu i bez grijanja. Nešto kasnije prešli smo u neku drugu baraku gdje je bilo toplije i malo više svjetla. Narediše nam da se skinemo do gola, a sve odjevne predmete i obuću stavimo u podijeljene nam vreće s brojevima koje treba zapamtiti. Onako nagi prešli smo u susjednu sobu gdje nas je površno pogledao neki sanitetlija povukavši svakoga za ud i kosu. Potom je povećom žlicom zagrabio u posudu s nekom tamnom masom naredivši da se njome namažemo od glave do pete. Nakon toga smo prešli u odio s toplim tuševima i tamo sprali taj smrdljivi dezinfekcijski sapun, te se konačno malo zgrijali. Potjerali su nas u drugu hladniju sobu pa smo tamo našli nešto nalik na ručnike kojima smo se donekle osušili. Soba je bila sva u pari od toplih tijela, sve dok opet nije naređeno da idemo dalje u sljedeću prostoriju gdje su čekale vreće s našim suhim stvarima nakon dezinfekcije vrućom parom.

Lijevo maturalna fotografija u lipnju a desno regrutska snimka studenoga iz 1943.

Bilo je ugodno navući toplu i suhu odjeću no taj užitak nije dugo potrajao, jer smo opet morali van kroz kišu i vjetar u drugu baraku. Tamo smo dobili neku toplu tekućinu te svaki po jednu deku, što je značilo da ćemo negdje moći spavati. Uputili su nas u obližnju baraku s ne naloženim prostorijama te praznim krevetima i nečim nalik madracima. U slabom svijetlu jedne žarulje polijegali smo i uskoro zaspali dubokim snom unatoč hladnoći. Tko si je pronašao prijatelja s kojim je želio podijeliti krevet taj nije mnogo mario da mu tuđe noge budu uz uzglavlje jer im je tako obojici bilo toplije. Probudili smo se kasno sljedećeg sunčanog jutra i ustanovili da je već prošlo 9 sati. Iz donekle toplih kreveta ubrzo smo vraćeni u stvarnost pozivom na doručak. Isti će nam doručak biti "serviran" kroz narednih mnogo mjeseci, a sastojao se od crne tekućine ukuhane cikorije tzv. kave u 5 litrenim metalnim vrčevima. Osim toga dobili smo komad crnoga kruha na kojem je bila kockica bijele mase, zvana margarin (mnogi od nas još to nisu okusili), te čvrst komad crvenkaste mase kao marmelada. U prostoriji je vladala tišina samo se čulo kako se jede uz pokoji tih razgovor među susjedima kod stolova. "Majko mila, majko draga, da Ti vidiš svoga sina" - ponavljao sam u sebi stihove iz "Putnika" Petra Preradovića - razmišljajući o tome hoću li ću oboljeti nakon svih tih napornih dana pod nezdravim okolnostima. Bio sam siguran da nisam bio spreman za

sve do sada doživljeno, a osim toga sam prepušten sam sebi da preživim pod tim nepoznatim i neudobnim uvjetima života.

Pišući ovaj zapis, skoro 55 godina kasnije, mislim da su ti, prije opisani dani, bili presudni da je naprsnuo oklop moje mladenačke naivnosti i neiskusnosti. Podsvjesno kao da sam oćutio da se nešto počelo buditi ukazujući na to da će me moja uvriježena nesamostalnost i dominantni osjećaj manje vrijednosti odvesti u nepovrat. Danas mi se čini, da sam tada počeo shvaćati potrebu za pronalaženje nekih novih mogućnosti ili izgleda za opstanak u budućnosti. Kao da su se probudili u podsvijesti drijemajući instinkti samoodržanja, vjere u vlastito odlučivanje, te neumitna potreba preuzimanja inicijative donošenju vlastitih odluka. Tko zna danas o čemu sam razmišljao kada su odjednom odjeknule zviždaljke i povici za postrojavanje. Naloženo nam je da iziđemo sa svim svojim osobnim stvarima i da se svrstamo na prostoru vojnog zborišta ispred baraka. Prvo je trajao opći metež koji se je postupno sređivao izlaskom regruta na ekserciraliste ispred baraka prije podne petka 6. studenoga 1943.

Na bijelo pošljunčenom prostoru obasjanim suncem odudarala je tamna i nemirna masa regruta. Hladni nam se sjeverac zavlacio svuda u civilnu odjeću u kojoj smo se uspjeli jedva zgrijati. Mi, iz osječkog vojnog zbora, smo se našli negdje u sredini stroja koji je sličio velikom slovu "U". Tada smo tek primijetili da nisu svi maturanti došli u "Senniger Lager" kako se zvao taj vojni logor zapadno od Stockeraua. Kasnije smo saznali da su ovamo došli svi regruti proglašeni potpuno sposobnima, dok su ostali "sposobnjaci" otišli nekamo drugamo. Ti su regrutirani maturanti i studenti došli u njemačke jedinice protuzračne obrane tzv. "Luftabwehr" a mnogi su stradali pri bombardiranju njemačkih gradova.

Gromoglasni i stasiti pukovnik Wehrmachta, s oznakama na crnoj podlozi, oglasio se "Freiwillige für Pioniere". Zatim nešto bliže k nama ponovio: "Freiwillige für Panzergrenadiere". Nitko se zapravo nije javljao dobrovoljno, pa je pukovnik izabirao pojedince koji su odlazili do jednog od podoficira, koji su stajali nešto podalje od našeg zbora. Pukovnik je prilazio sve bliže izabravši nekoliko kolega nedaleko od mene, koji su krenuli k jednom novom podoficiru. Zastavši preda mnom pukovnik reče pokazujući na mene: "Du!" Odmah sam krenuo prema tom podoficiru sa crvenkastom podlogom na reveru. Prišavši mu na nekoliko koraka upitao sam ga: "Sind Sie von der Artillerie?" što mi je potvrdio Unteroffizier Göllner. Okrenuo sam se prema svojim Osječanima i povikao: "Javite se, to je za artiljeriju!" na što su oni reagirali kao iz topa. Pukovnik je, pomalo iznenađen dragovoljnošću morao intervenirati kada je broj od 20 regruta bio popunjen. Tako je uspjelo dvanestorici Osječana postati topnici. Ubrzo je naša grupa od 20 regruta bila kompletna, pa ju je podoficir poveo do dviju kola s konjskom zapregom. Smjestivši se na klupama krenuli smo natrag kroz Stockerau, prošli pored poveće vojarnje i gradskog trga s crkvom, te stigli na drugi kraj gradića u "Jäger-Kaserne" - vojarnu koja će nam biti boravište kroz skoro jedanaest mjeseci.

Nakon dva mjeseca pred izobrazbe za topničke časnike, primili smo promaknuće u "Gefreiter", što nam je donijelo izvjesne olakšice. Koncem

svibnja 1944. postali smo vodnici tj. "Unteroffizier", te saznali da ćemo ići kući na dopust. Otputovali smo u Neusiedl am See gdje smo, u velikoj vojarni pored jezera, opet sreli većinu prijatelja iz Senniger logora. Mi, topnici s visokim jahaćim čizmama, nismo morali vježbati njemački paradni korak za predviđeni mimohod u Zagrebu, pa smo zato češće dodijeljeni straži. Kada je došlo do Normandijskog desanta na Zapadni bedem 6. lipnja 1944. pobjegli smo se da nećemo moći ići na dopust. Ipak nekoliko dana kasnije ukrkali smo se u vlak koji se zaustavio na putu za Zagreb na stanici Dobova uvečer sljedećeg dana.

Negdje oko ponoći napali su "Lightning" avioni stanicu gdje su stajale tri kompozicije, a naša je bila u sredini. Kod prvoga su naleta avioni pogodili vagone-cisterne, te je izbio veliki požar prijeteci da preskoči na našu i na susjednu kompoziciju, u kojoj je bilo streljivo. U općoj zbrci i panici, jer se je u prvi čas mislilo da se radi o partizanskom napadu, uspjeli smo onako nenaoružani napustiti vagone, te se provući ispod susjedne kompozicije. Trčeći preko više praznih kolosijeka, stigli smo do slobodnog prostora, gdje smo se razbježali po nekoj livadi pored same stanice. Netko je od naših kolega iz konvoja (očito iz željezničarske obitelji) uspio pokrenuti parnu lokomotivu i izvući naš vlak između druga dva od koji je svaki prevozio opasni i zapaljivi teret. Slijedećeg smo se jutro okupili u blizini stanice Dobova gdje su donosili pougljene leševe njemačkih vojnika koji su izgorjeli u dijelu vlaka sa cisternama. Stanica je bila prazna dok je naš vlak čekao nekoliko stotinjak metara vani. Bilo je sigurno da neće biti mimohoda u Zagrebu, jer nismo bili više dovoljno reprezentativni za to, onako garavi, prljavi i neuredni. Srećom nitko nije stradao, niti bio ozlijeđen kod toga noćnog avionskog napada, pa smo stigavši u Zagreb odmah smjeli nastaviti put svojim kućama. Ja sam stigao u Osijek na svoj rođendan, 12. lipnja, i to neposredno nakon zračnog napada koji je nanio mnogo štete naročito u rafineriji u Donjem gradu. Jedina me je uspomena na Dobovu pratila kasnije kroz više godina, jer sam u trku pao na prsa spotaknuvši se preko tračnice.

U Stockerau smo se vratili koncem lipnja gdje smo potom doživjeli neugodne dane nakon pokušaja atentata na Hitlera 20. srpnja. Kad se malo smirila situacija već je došlo do nove krize za čiji smo uzrok saznali tek nekoliko tjedana kasnije. Bio je to Lorkovićev i Vokićev pokušaj prevrata u NDH 30. kolovoza 1944. Mi smo, zapravo, bili gotovi sa školovanjem za topničke časnike, kada smo s olakšanjem primili obavijest o skorom povratku u Hrvatsku i da nećemo biti upućeni na neku njemačku frontu. Bili smo se razdužili od njemačke opreme, te dobili prilično neizgledne domobranske uniforme i to bez ikakvih oznaka čina. Zatim smo potrošili sve preostale zalihe hrane i pića što smo donijeli od kuće pri povratku s dopusta. Ja sam se tom prigodom previše pio ispivši na dušak čašu staroga ruma misleći da je to crno vino. Početkom smo se listopada opet našli u vojarni na Črnomercu gdje su nas nešto bolje odjenuli tako da smo donekle sličili vodnicima u hrvatskom domobranstvu. Tjedni su se vukli i prolazili u očekivanju za udjelbu, te putnog naloga, dok je svakog jutarnjeg zбора bilo sve manje kolega u krugu. Jednoga je dana i na nas topnike došao red pa sam nakon posjeta MINORS-u primio svoju udjelbu te putni nalog za Osijek negdje sredinom prosinca. Tek pedeset godina (!) kasnije dobio sam na uvid svoje pismeno promaknuće u čin

pričuvnog topničkog zastavnika objavljeno u VJESTNIKU MINORS-a pod br.54 s datumom 7.12.1994. na strani 2532.

Na put vlakom u Osijek krenuli smo u petak 22. prosinca, a nakon što sam se oprostio od rođaka u Zagrebu. Kod njih je radila više godina Katinka za koju se pričalo da navodno ima veze s partizanima. To me je zanimalo pa sam u razgovoru s njom spomenuo da bih želio prijeći partizanima u Vinkovcima. Kako ćemo morati prenoćiti na putu u Osijek bilo bi dobro da me moja veza tamo čeka i odvede partizanima. Nas trojica topnika, Zorko Kurjaković, Franjo Fenjveši i ja, putovali smo iz Zagreba vlakom te stigli predvečer u puste Vinkovce. Nigdje ni žive duše i jedva smo u mraku pronašli neku krčmu da prenoćimo. Posvuda mrak u tom, kao izumrlom, gradu tako da nismo mogli zaspati pa sam nekoliko puta izlazio na ulicu u nadi da će možda odnekuda osvanuti moja veza s partizanima. Ujutro smo saznali da nema više vlaka za Osijek i da se hrvatska vlast povukla, kako iz Vinkovaca tako i iz Osijeka. Odlučili smo pješke za Osijek, iako smo sva trojica imali dosta prtljage, ali nismo imali oružja sa sobom. Cijelim nas je putem pratila magla dok smo se nas trojica znojila noseći prtljagu unatoč hladnom vremenu. Dio puta nas je povezao seljak na kolima, pa smo si na taj način malo olakšali put. Desetak kilometra pred Osijekom smo opet morali pješačiti i već je padao mrak kada smo došli na Vinkovačku cestu. Franjo je bio prvi kod kuće dok smo Zorko i ja nastavili prema svojim kućama u blizini Tomislavovog perivoja. Vratili smo se u Osijek 23. prosinca 1944. - nakon nešto više od godinu dana smo napustili naše domove.

Badnjak 1944. je bio u nedjelju, pa sam ujedinjen sa svojom obitelji proslavio taj dan u vrlo skromnim uvjetima i potpunom zamračenju. U Osijeku nije bilo niti predstavnika vlasti niti jedinice u koju smo se trebali prijaviti na dužnost. U četvrtak 28. zazvonio je telefon i Franjo se je javio uzbuđenim glasom, da se odmah moramo javiti u vojarnu na Gajevom trgu gdje nas čeka pukovnik Štir, zapovjednik 1. ustaškog zdruga. Zajedno sa Zorkom krenuo sam do vojarne i javili se na raport kod Štira. Nakon što je iskaliio svoj bijes i grdnje da smo pokušali dezertirati naredio nam je, da sutra oputujemo do 1. bitnice u Donji Miholjac. Franjo je bio dodijeljen drugoj jedinici zdruga, a kako sam kasnije saznao bio je kod pješačkog i protuoklopnog topništva. U petak ujutro našao sam se sa Zorkom na kolodvoru slavonsko-podravske željeznice i čekajući vlak za Donji Miholjac primijetili smo istovar ljudi i opreme iz upravo pristiglih vagona koji bi mogli pripadati topničkoj jedinici. Oprezno smo prišli časniku sa činom satnika i podnijeli prijavak. Satnik Matijević je bio zapovjednik 1. haubičke bitnice, te nas je dočekao rekavši: "Tu ste vas dva dezertera. Odmah možete ovdje stupiti na svoju dužnost. Bitnica dolazi na svoj novi položaj u Osijeku. Javite se kod stožernog narednika Gregla." Tako je za mene počela realnost i ratne opasnosti na ratištu u mom rodnom gradu Osijeku u petak 29. prosinca 1944.

* * * * *